

Олий маълумотга эга бўлган шахсларни юридик мутахассисликка қайта тайёрлаш курси (2021 йил январь-июнь ойлари) ўзбек гуруҳи тингловчилари учун Давлат ва ҳуқуқ назарияси модулидан оралик назорат казуси

3-КАЗУС

Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай туриға киришини атрофлича муҳоама қилинг.

Ушбу казусға ечим топиш учун аввало Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва нормаларни тушуниб олиш лозим бўлади, яъни:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларға ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормалар ҳақида қисқача маълумотлар.

2. Фуқароларнинг фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуққа доир нормалар.

3. Фуқароларга Давлат томонидан юклатилган мажбуриятларга доир нормалар.

4. Фуқароларга Давлат томонидан қўйилган тақиқловчи нормалар.

1992 йил 8 декабрь асосий қомусимиз – Конституция¹ қабул қилинган кун ҳисобланади.

Конституция ўзи бу нима деган саволга жавоб берадиган бўлсак, конституция бу давлатнинг асосий қонуни бўлиб, олий юридик кучга эга, унда қабул қилинадиган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар конституция талабларига риоя этилган ҳолда ишлаб чиқилади ҳамда унга зид бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир давлатнинг конституциясига қараб у қандай давлат, у давлатда яшовчи фуқароларнинг қандай ҳуқуқ ва эркинликлари мавжуд деган муҳим саволларга жавоб топишимиз мумкин.

Фуқароларнинг ҳаёти, жамиятдаги ўрни ва турмуш тарзини белгилаб берувчи асосий ҳужжат бу - Конституциядир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлими “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деб номланиб, унда “инсон” ва “фуқаро” мақоми алоҳида таърифланади. Ўзбекистон Конституциясининг ҳуқуқ ва эркинликларга бағишланган нормалари, агарда инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаётган бўлса, одатда «ҳар ким», «ҳеч ким», «ҳар бир шахс» каби иборалардан фойдаланилган. Агар Ўзбекистон фуқароси ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мустаҳкамланаётган бўлса, -“Ўзбекистон фуқаролари” деган атамадан фойдаланилган.

Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятини англаган ҳолда, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 08.12.1992.

садоқатини намоён қилиб халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда, республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади.

Мустақил демократик йўлдан дадил одимлаётган Ўзбекистоннинг энг улуғ мақсади, аввало, халқимиз манфаатлари кўзланган ислохотларни амалга оширишга қаратилгани билан эътиборлидир. Бу жиҳатлар Конституциямизда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Жумладан, Бош Қомусимизнинг II боб 13 моддасига мувофиқ “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси – барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлашдир. Конституциямизнинг барча тамойиллари, аввало инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, давлатнинг мажбурияти ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашда акс этади.

Ҳуқуқ нима?

Ҳуқуқ²—давлат томонидан белгиланган ёки тасдиқланган умумий мажбурий ижтимоий нормалар тизимидир. У ҳуқуқий муносабатлар ва фуқаронинг давлат томонидан мустаҳкамланадиган, кафолатланадиган ва муҳофаза этиладиган асосий ҳуқуқларини ўз ичига олади. Ҳуқуқ давлат бўлиб уюшган жамиятда пайдо бўлади ва мулкчилик муносабатларини, хўжалик алоқалари механизмини мустаҳкамлайди, меҳнат ва унинг маҳсулотларини жамият аъзолари ўртасида муайян ўлчов ва шаклларда

² <https://qomus.info/encyclopedia/cat-h/huquq-uz/>.

таксимлаб турувчи вазифасини ўтайди (фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи); ваколатли органлар, давлат бошқаруви органлари шаклланиши, тартиби, фаолиятини белгилаб беради, низоларни қай йўсинда ҳал қилиш кераклигини, мавжуд ижтимоий муносабатларни бузишга қарши кураш чораларини (жиноят ҳуқуқи, процессуал ҳуқуқ) белгилайди, шахслар ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил шаклларига таъсир кўрсатади (оилавий ҳуқуқ). Ҳуқуқ нормалари бошқа ижтимоий тартибга солувчи нормалар (дин, ахлоқ, одат ва бошқалар)дан ўзининг мажбурийлиги билан ажралиб туради.

Ҳуқуқий нормалар мазмунидаги қоидаларнинг характериға кўра ваколат берувчи, мажбурият юқловчи, тақиқловчи, императив (буйруқ берувчи) ва диспозитив (тўлдирувчи) нормаларға бўлинади, яъни:

1. Ваколат берувчи нормалар — руҳсат мазмунидаги нормалар бўлиб, нималарни қилиш мумкинлигини белгилайди (имкон, эркинлик ҳуқуқи).

2. Мажбурият юқловчи нормалар — нималарни бажариш кераклигини белгилайди (бажариш, таъминлаш).

3. Таъқиқловчи нормалар — нима қилиш мумкин эмаслигини белгилайди (санкциялаш, таъқиқлаш, чеклаш).

4. Императив (буйруқ берувчи) нормаларда қоида қатъий талаб шаклида акс эттирилиб, ундан бирон-бир тарзда четға чиқиш мумкин эмас (масалан, солиқ қонунчилиги нормалари).

5. Диспозитив (тўлдирувчи) нормалар муносабат қатнашчиларига масалани мустақил тарзда тартибға солиш ва тегишли хулқ-атвор вариантини танлаш имконини беради.

Ҳуқуқ нормаси — бу давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулладиган, муҳофазаландиган, муайян шаклда ифодаландиган, ижтимоий муносабатларни тартибға солишға қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қоидаси. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг

бошланғич нуктаси ҳисобланади. Ушбу қоидаларни бузиш юридик жавобгарликни юзага келтиради.

Ҳуқуқ нормасининг қуйидаги белгилари мавжуд:

- ҳуқуқ нормаси давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;
- ҳуқуқ нормаси давлат томонидан муҳофазаланади;
- ҳуқуқ нормаси умуммажбурийлик характериға эға;
- ҳуқуқ нормаси расмий аниқликка эға;
- ҳуқуқ нормаси норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юқловчи) характериға эға.

Ҳуқуқий нормалар уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади:

1) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқий нормалар ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади. Бунға Конституциямизнинг 29-моддаси, яъни «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...» мисол бўлади.

2) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни бажариши лозимлигини кўрсатувчи ҳуқуқий нормалар мажбурият юқловчи нормалар дейилади. Бунға Конституциямизнинг 51-моддаси, яъни «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар» мисол бўлади ва бу мажбурият юқловчи, яъни ҳуқуқий тартибға олиш жиҳатидан императив характериға эғадир.

3) Ҳуқуқ субъектиға муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар тақиқловчи нормалар деб аталади. Бунға Конституциямизнинг 58-моддасида «Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар

фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди» деб мустаҳкамлаб қўйилган ва бу тақиқловчи норма ҳисобланади.

Ҳуқуқий нормалар қуйидагича таснифланади:

1. ҳуқуқий нормалар ўзида хатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб: абстракт (мавҳум) ва казуистик нормаларга;
2. гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жиҳатлари аниқ ёки нисбий эканлигига қараб: аниқ ва нисбий аниқ нормаларга;
3. гипотезанинг ҳажмига қараб: оддий, мураккаб ва альтернатив нормаларга;
4. диспозициянинг аниқлигига қараб: мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва бланкет нормаларга;
5. ҳуқуқий тартибга солиш усулига кўра: императив ва диспозитив нормаларга;
6. субъектларига қараб: умумий ва махсус нормаларга;
7. ҳаракатланиш ҳудудига қараб: умумий ҳаракат қилувчи ва маҳаллий миқёсда ҳаракат қилувчи нормаларга бўлинади.
8. ҳуқуқни қўриқловчи нормалар санкцияларнинг аниқлигига қараб: мутлақ аниқ ва нисбатан аниқ нормаларга ҳам бўлинади³.

Ҳуқуқ соҳаларида эса ҳуқуқ нормаси халқаро, конституциявий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий ва бошқа турларга ажратилади.

БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини демократиялашни қўллаб-қувватлаш дастурига мувофиқ, юртимизда инсон ҳуқуқ ва эркинлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги Фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази тузилган.

³ Б. Мустафоев- Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедик луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон нашриёти», 2006 йил. - 584 б

Бу борада Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази директори, юридик фанлари доктори, профессор Акмал Саидов “Туркистон-пресс” НААга берган интервьюсида қуйидаги фикрларни баён қилган:

“Аввало, шуни қайд этишни истардимки, юртимиз мустақилликка эришгандан сўнг ҳар бир соҳада туб ислохотлар жараёни бошланди. Айниқса, инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг Ўзбекистон парламенти томонидан тасдиқланганлиги истиқлолнинг илк йилларида қабул қилинган муҳим халқаро ҳуқуқий ҳужжат бўлди. Ўзбекистонда қисқа тарихий муддат ичида миллий давлатчиликни шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Мамлакатимиз барча ривожланган ҳуқуқий давлатлардаги каби уч ҳокимиятга, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига тақсимланди. Халқ фаровонлиги йўлида кучли ҳуқуқий давлатдан фуқаролик жамияти сари илдам қадам қўйиш мақсадида эркин бозор муносабатларига асосланган кучли иқтисодиёт барпо этилди. Шу тариқа, юртимиз халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли ва тенг ҳуқуқли субъектига айланди.....”.

Айни пайтда мамлакатимизда фаолият олиб бораётган инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлардан Олий Мажлис Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик мониторинги институти зиммасидаги вазифаларни тўлақонли бажариш йўлида хизмат қилиб келмоқда. Бу ташкилотларнинг ҳаракати, изланишлари ўлароқ, юртимизда инсон ҳуқуқлари муҳофазаси йўлида мустаҳкам қонунчилик тизими барпо этилди. Истиқлол йилларида инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга доир конституциявий қонунлар, кодекслар ва бошқа қонунлар қабул қилиниб, ҳаётга татбиқ этилмоқда. “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон

Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Хайрия тўғрисида”ги ва бошқа қонунларнинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга замин бўлмоқда.

Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистоннинг демократик ўзгаришларга содиқлигини намойиш қилиш, юртимизда кечаётган улкан ўзгаришлар ва янгиланишлар даврида аввало инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш бирламчи вазифалардан саналади.
<https://constitution.uz/uz/pages.4>

Сўз эркинлиги— инсоннинг асосий шахсий ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан бири; ҳозирги даврда аксарият мамлакатларда «ахборот эркинлиги» деб аталадиган умумий ҳуқуқнинг таркибий қисми. Ўз фикрини оммавий тарзда (оғзаки ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзма) баён этиш имкониятини билдиради. Сўз эркинлигига демократия кўринишларидан бири сифатида қаралади. Ўзбекистонда Сўз эркинлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган. Конституцияга кўра, «ҳар ким фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» (29-модда).

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўйича ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига ҳам эга.

Демократик мамлакатларда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти сўз эркинлигига асосланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида моддада ана шу қоида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унга кўра, “оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди” (67-модда). Фуқаролар оммавий ахборот воситаларида, жумладан, телевидение ва радио, матбуотда ўз фикрларини эркин баён қилиши, сўзлаши мумкин.

⁴ <https://constitution.uz/uz/pages.4>

Ўзбекистонда Сўз эркинлигига оид конституциявий қоидалар қуйидаги қонунларда аниқлаштирилган ва ривожлантирилган:

«Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида» (1997), «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» (1997), «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1997), «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» (1996), «Ноширлик фаолияти тўғрисида» (1996), «Реклама тўғрисида» (1998), «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида» (2002).

Ушбу қонунларнинг асосий мақсади Ўзбекистонда Сўз эркинлигини таъминлаш кафолатларига, ҳар кимнинг ахборотни эркин ва монеликсиз излаш, олиш, текшириш, тарқатиш, фойдаланиш ва сақлаш ҳуқуқларини рўёбга чиқаришга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни⁵, 3-моддасида (Ахборот олиш кафолатлари) ҳар бир фуқаронинг ахборот олиш ҳуқуқи кафолатланиши ва ҳар кимнинг ахборотни излаш, олиш, тадқиқ этиш, узатиш ва тарқатиш ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилиниши, шунингдек, 5-моддасида (Ахборот олишга доир сўров) ҳар ким ахборот олишни сўраб бевосита ўзи ёхуд қонуний вакиллари орқали мурожаат этиш ҳуқуқига эгаллиги белгилаб қўйилган.

Ушбу қонуннинг 7-моддасига кўра (Ахборот олишни таъминлаш) Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар ҳар кимга ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган қонун ҳужжатлари билан, шунингдек ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришга мажбурдир.

Жиноят-процессуал Кодексининг 19-моддасига кўра судларда жиноий ишлар очик тартибда кўриб чиқилади. Шунингдек, Жиноят-процессуал

⁵ Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни

Кодексининг суд жараёнининг барча иштирокчиларига ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш имкониятини яратади.

Конституция ва тегишли қонунларга мувофиқ айрим шахсларнинг тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқи баъзи бир ҳолатларда чекланади, тегишли ҳужжат ва материаллар кимнинг ҳуқуқи ва манфаатига тегишли бўлса, фақат шу шахслар танишиш ҳуқуқига эгадирлар.

Агар фуқароларнинг юқорида кўрсатилган ҳуқуқлари бузилган тақдирда, улар ўз ҳуқуқларини тиклаш учун судга мурожаат қилишлари мумкин.

Юқорида қайд этилган ваколат берувчи нормаларнинг асосий жиҳати шундаки, ушбу нормаларда шахсларнинг ҳуқуқлари, сўз ва фикрлаш эркинликлари уларнинг ҳоҳиш-истакларидан келиб чиқиб амалга оширилиши, яъни мажбурловларсиз амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасига мувофиқ фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.

Мажбурият фақатгина солиқ ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбурияти билан чегараланиб қолмайди. Жамиятда фуқаролар Давлат органлари томонидан ўрнатилган ҳуқуқ нормаларида белгиланган мажбуриятларни бажаришлари шартдир.

Фуқаролик Кодексининг 234-моддасига мувофиқ мажбурият (ҳуқуқда) - фуқаролик ҳуқуқий муносабатдир. Унга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга ошириш (мол-мулкни топшириш, ишни бажариш ва ҳ.к.)га ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади, кредитор эса қарздордан ўзининг мажбуриятини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Мажбурият келиб чиқиш асослари, жавобгарлик шартлари ва шакллариغا кўра, 2 гуруҳга бўлинади:

- шартномага асосланган мажбурият;
- шартномага асосланмаган (деликт) мажбурият.

Шартномага асосланган мажбуриятнинг турлари, предмети, яъни қайси мақсадга эришишга қаратилган бўлиши, тарафлари ва уларнинг ҳуқуқ-бурчлари, мажбуриятни бажармасликнинг оқибатлари ва бошқа жиҳатлари ЎзР Фуқаролик кодексида баён қилинган (29-56-боблар.).

Шартномага асосланмаган, яъни зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятга кодекснинг 57-58-боблари бағишланади. Уларда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятга хос умумий қоидалар; фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплаш мажбурияти; товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбурияти кўрсатиб берилган.

Шартномага асосланган мажбурият тарафларнинг эркига асосан ва келишуви билан вужудга келади, бундай мажбуриятнинг тарафлари ва унинг предмети, қандай мақсадга қаратилиши олдиндан маълум ва аниқ белгиланган бўлади, мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаганлиги учун жавобгарликни белгилашда тарафларнинг айби ҳисобга олинади.

Шартномага асосланмаган мажбурият тарафларнинг эрки, хоҳишидан ташқари вужудга келади, тарафлар зарар етказилгандан кейин маълум бўлади, предмети зарарнинг тури, ҳажми, даражасига қараб белгиланади, жавобгарлик зарар етказувчининг айби бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар белгиланади.

Қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида назарда тутилган ҳолларда мажбурият учинчи шахслар учун мажбуриятнинг бир тарафи ёки ҳар иккала тарафига нисбатан ҳуқуқни вужудга келтириши мумкин. Бунга мисол қилиб иккита шахс ўртасида оғзаки келишувга биноан маълум бир мулкни биргаликда сотиб олишиб, тадбиркорлик йўлида ишлатиб келишлари ва ундан олинган фойдани тенг улушларда ўзаро тақсимлашлари кўзда

тутилган ҳолатни олишимиз мумкин. Ушбу мулкни тарафлардан бири иккинчисининг ҳуқуқларидан озод қилмасдан тасарруф қилиши яъни бошқа шахсга сотиб юбориши мумкин эмас. Агар шундай қилган тақдирда, мажбурият учинчи шахслар учун мажбуриятнинг бир тарафи ёки ҳар иккала тарафига нисбатан ҳуқуқни вужудга келтиради.

Мажбуриятлар мажбурият шартларига ва қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ, бундай шартлар ва талаблар бўлмаганида эса - иш муомаласи одатларига ёки одатда қўйиладиган бошқа талабларга мувофиқ лозим даражада бажарилиши керак.

Мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортишга йўл қўйилмаслиги мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортиш ва шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди, қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексининг⁶ 1-моддасига мувофиқ ушбу Кодекс солиқлар ва йиғимларни белгилаш, жорий этиш ва бекор қилишга, ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлашга доир муносабатларни, шунингдек солиқ мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

Ушбу Кодекснинг 4-моддасида солиқ солиш, агар ушбу моддада бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, солиқ мажбуриятлари юзага келган пайтда амалда бўлган қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

7-моддада эса солиқ солиш мажбурийлик, аниқлик ва солиқ органларининг солиқ тўловчилар билан ҳамкорлиги, адолатлилиқ, солиқ тизимининг ягоналиги, ошкоралиқ ва солиқ тўловчининг ҳақлиги презумпцияси принципларига асосланади.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.12.2020 й., 03/20/659/1681-сон.

8-моддасида (Мажбурийлик принципи) ҳар бир шахс ушбу Кодексда белгиланган солиқлар ва унда назарда тутилган йиғимларни тўлаши шартлиги белгилаб берилган.

Солиқ Кодексининг 16-моддасига мувофиқ солиқ деганда ушбу Кодексда белгиланган, Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетига ёки давлат мақсадли жамғармасига тўланадиган мажбурий бегараз тўлов тушунилади.

Солиқ Кодексининг 22-моддасида солиқ тўловчиларнинг мажбуриятлари қуйидагилар ҳисобланади:

- белгиланган солиқлар ва йиғимларни ўз вақтида ҳамда тўлиқ ҳажмда ҳисоблаб чиқариши ва тўлаши;

- ҳужжатларни кўриб чиқиш ёки тушунтиришлар бериш зарурияти тўғрисида чақирув хатини олганида солиқ органига келиши;

- солиқ органлари ва бошқа ваколатли органларнинг қонуний талабларини бажариши, кўрсатилган органларнинг ва улар мансабдор шахсларининг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилмаслиги;

- агар ушбу Кодексда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, солиқ ҳисоботларининг ва солиқларни ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлаш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларнинг тегишли солиқларни тўлаш учун белгиланган календарь йилдан кейинги беш йил мобайнида бут сақланишини таъминлаши;

Ушбу Кодекс билан зиммасига солиқ ҳисоботини электрон шаклда тақдим этиш мажбурияти юклатилган шахслар солиқ органлари томонидан солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатлардаги ўз ваколатларини амалга ошириш чоғида фойдаланиладиган ҳужжатларнинг солиқ органидан телекоммуникация алоқа тармоқлари орқали электрон шаклда олинишини таъминлаши керак.

Солиқ Кодексининг 30-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, чет давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар жисмоний шахслардир.

Тегишли мақоми ўзига нисбатан белгиланган солиқ даври бошланадиган ёки тугайдиган ҳар қандай кетма-кет ўн икки ойлик давр давомида жами бир юз саксон уч календарь кундан кўпроқ Ўзбекистон Республикасида ҳақиқатда бўлган жисмоний шахслар Ўзбекистон Республикасининг солиқ резидентлари деб эътироф этилади.

Юқорида жисмоний ва юридик шахсларнинг мажбуриятларини тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий нормаларда мажбуриятлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланиб, бир шахс иккинчисининг (давлат ҳам бўлиши мумкин) фойдасига муайян ҳаракатни амалга ошириш (солиқ тўлаш, мол-мулкни топшириш, ишни бажариш ва ҳ.к.)га ёки муайян ҳаракатдан ўзини сақлашга мажбур бўлади. Ҳуқуқ нормаларида белгиланган мажбуриятларни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик жавобгарликни келтириб чиқаради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди.

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги ЎРҚ 223-ХII-сон Қонунинининг⁷ 1-моддасига кўра (Жамоат бирлашмаси тушунчаси) ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун

⁷ Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги ЎРҚ 223-ХII-сон Қонуни, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.04.2018 й., 03/18/476/1087-сон.

бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир.

Шунингдек, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ветеранлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, жисмоний тарбия-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари деб эътироф этилади.

Ушбу Қонуннинг 3-моддасида жамоат бирлашмаларини тузишдан кўзда тутилган мақсад белгиланган бўлиб, унга кўра жамоат бирлашмалари фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий, ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш; фуқароларнинг фаолиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш; касб-кор ва ҳаваскорлик қизиқишларини қондириш; илмий, техникавий ва бадиий ижодкорликни ривожлантириш; аҳолининг сиҳат-саломатлигини сақлаш, хайрия фаолиятида қатнашиш; маданий-маърифий, жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт ишларини амалга ошириш; табиатни, маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш; ватанпарварлик ва инсонпарварлик тарбияси; республикалараро ва халқаро алоқаларни кенгайтириш, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустаҳкамлаш; қонунда тақиқланмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш мақсадида тузилади.

Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ (Давлат ва жамоат бирлашмалари) Давлат жамоат бирлашмалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда Конституцияга мувофиқ улар ўз уставларидаги вазифаларни бажаришлари учун шарт-шароит яратилишига кафолат беради.

Қонунда кўзда тутилган ҳоллардан ташқари давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига,

худди шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралashiшига йўл қўйилмайди.

Лекин, молия идоралари жамоат бирлашмаларини маблағ билан таъминлаш ва улар даромадларининг манбаларини, улар олган маблағ миқдорини ва солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ солиқ тўланишини назорат қилиб борадилар.

Жамоат бирлашмаларининг қонунларни бажаришини прокуратура идоралари назорат қилиб борадилар.

Жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг жойлардаги идоралари жамоат бирлашмаси фаолиятининг мақсадларига тааллуқли устав қоидаларига риоя этилишини назорат қилади.

Жамоат бирлашмаси унинг уставида белгилаб қўйилган мақсадлар ва вазифалар доирасидан четга чиқадиган ёки қонунни бузадиган хатти-ҳаракатлари содир этган тақдирда ана шу жамоат бирлашмасининг раҳбар идораси жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олган идора ёки прокурор томонидан ёзма равишда огоҳлантирилиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги чеклаш ҳақида сўз юритганда, бу ҳақида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29-моддасида умумий тартибда қуйидагилар келтириб ўтилган:

1. Ҳар бир инсон жамият олдида бурчлидир, фақат шу ҳолатдагина унинг шахси эркин ва тўлиқ камол топиши мумкин.

2. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак.

3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига асло зид бўлмаслиги

керак. Ота-оналарнинг болаларни ҳимоя қилишга мажбурийлиги ҳозирда ҳам энг долзарб муаммолардан бири бўлиб, дунёнинг кўплаб мамлакатларининг қонунчилигида ўз тасдиғини топган.

“Болалар соғлиғини ҳимоялаш ва уларнинг ўсишини таъминлаш” ҳақидаги 1990 йил 30 сентябрда қабул қилинган Умумжаҳон Декларациянинг 18-моддасида: “Жамиятнинг барча муассасалари, ота-она ва бошқа васийларнинг болаларини оила шароитида боқиш ва уларга ғамхурлик кўрсатиш билан боғлиқ бўлган уринишларни ҳурмат қилишлари ва қўллаб-қувватлашлари зарур” дейилади.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 25-моддасининг биринчи қисмида “Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлик ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, кассалик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга”, — дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонуннинг⁸ мақсади нодавлат нотижорат ташкилотларининг, шунингдек халқаро нодавлат нотижорат ташкилотларининг, халқаро ҳамда чет эл нодавлат нотижорат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиалларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Ушбу қонуннинг 4-моддасида давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

⁸ Ўзбекистон Республикаси *«Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонун*, Тошкент ш., 1999 йил 14 апрель, 763-І-сон, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 11.09.2019 й., 03/19/566/3734-сон

Давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг нодавлат нотижорат ташкилоти фаолиятига аралашишига, худди шунингдек нодавлат нотижорат ташкилотининг давлат органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди.

Бунга яна бир нечта мисоллар келтиришимиз мумкин, жумладан:

- шахсий ҳаёт дахлсизлиги - шахснинг туғилиши билан вужудга келадиган ва ҳеч кимнинг аралашишига йўл қўйилмайдиган инсоннинг ҳаётий турмуш тарзидир.

- Конституция қоидаларининг мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши фуқаролик, жиноий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқ соҳаларига доир ҳуқуқий меъёрларда ўз аксини топган. Масалан, “Адвокатура тўғрисида”ги Қонуннинг 9-моддасига мувофиқ адвокат адвокатлик сирини сақлашга мажбурдир. Шундай қилиб, адвокатга, адвокатура ходимлари ва мансабдор шахсларга адвокатлик сири предметини ташкил этадиган маълумотларни ошкор этиш ва ушбу маълумотлардан ўзларининг ва учинчи шахснинг манфаатлари йўлида фойдаланиш ман этилади.

- "Нотариат тўғрисида"ги Қонуннинг 6-моддасига биноан эса, нотариусга, нотариал ҳаракатларни бажарадиган мансабдор шахсларга уларнинг хизмат вазифасини бажаришлари орқали маълум бўлган нотариал ҳаракатлар мазмунидаги маълумотларни, ҳаттоки, ўз меҳнат шартномалари бекор бўлганидан сўнг ҳам ошкор қилиш ман этилади.

Бажарилган нотариал ҳаракатлар ҳақидаги маълумот фақат унга ёки унинг номидан, ёки унинг топшириғига биноан нотариал ҳаракатларни бажарган шахсларга берилиши мумкин.

- Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида ҳеч ким қонунда кўрсатилмаган ҳолларда шахснинг рухсатсиз турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши мумкин эмас. Фақат прокурорнинг

рухсати билан жиноятга алоқадорлиги мавжуд, деб гумон қилинаётган турар жойда юқоридаги хатти-ҳаракатларни амалга ошириш мумкин.

Ҳукукий нормалар уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға караб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларға ажратилади:

1) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳукукий нормалар ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади. Бунга Конституциямизнинг 29-моддаси, яъни «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...» мисол бўлади.

2) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни бажариши лозимлигини кўрсатувчи ҳукукий нормалар мажбурият юқловчи нормалар дейилади. Бунга Конституциямизнинг 51-моддаси, яъни «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар» мисол бўлади ва бу мажбурият юқловчи, яъни ҳукукий тартибға олиш жиҳатидан императив характерға эғадир.

3) Ҳуқуқ субъектиға муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар тақиқловчи нормалар деб аталади. Бунга Конституциямизнинг 58-моддасида «Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятиға аралашишиға, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятиға аралашишиға йўл қўйилмайди» деб мустаҳкамлаб қўйилган ва бу тақиқловчи норма ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормалар бир-биридан ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни бажариши мумкинлигини кўрсатиши билан, муайян ҳаракатларни бажариши лозимлигини (шартлигини) кўрсатиши ҳамда муайян хатти-ҳаракатларни бажаришни ман қилиши билан фарқ қилган ҳолда, ушбу нормалар орқали давлат ва жамиятнинг ривожланишиға, халқнинг эркин ва фаровон яшашиға,

мамлакатни ички ва ташқи сиёсатда ўз ўрнига мустаҳкам эга бўлган ҳуқуқий демократик давлатга хизмат қилади деб ҳисоблайман.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ, Тошкент-2012.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги қонуни.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги ЎРҚ 223-ХП-сон Қонуни.
6. Ўзбекистон Республикаси «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонун.
7. Б. Мустафоев- Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедик луғат. - Тошкент: «Ўзбекистон нашриёти», 2006 йил. - 584 б
8. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-h/huquq-uz/>.
9. <https://constitution.uz/uz/pages..>